

भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलता: एक समाजशास्त्रीय विक्षेपण

डॉ. परसराम टी. बाचेवाड

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

सारांश

भारतात आर्थिक विकास आणि सामाजिक समतेचा एक महत्त्वपूर्ण चालक म्हणून वित्तीय समावेशन ओळखले जाते. तथापि, वित्तीय समावेशनाच्या सीमेत लिंग असमतोल दूर करण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक गतिक्रिया यांचे सखोल ज्ञान आवश्यक आहे. सदर पेपर भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलता यांच्या छेदनबिंदूवर प्रकाश टाकते, ज्यात लिंग असमतोल कमी करण्यासाठी धोरण हस्तक्षेप आणि तळागाळातील प्रयत्नांवर भर दिला आहे. हे संशोधन विद्यमान साहित्य, प्रधानमंत्री जनधन योजना (PMJDY), स्वयं-साहाय्यता गट (SHG) उपक्रम आणि संस्थात्मक आणि प्रणालीगत अडथळे दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञानाची भूमिका यांचाही अभ्यास करते.

परिचय

वित्तीय समावेशन, ज्याला परवडणार्या वित्तीय सेवांची उपलब्धता आणि प्रवेश म्हणून परिभाषित केले जाते, समान आर्थिक विकास आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जागतिक स्तरावर, वित्तीय समावेशनाचा अभाव वंचित गटांवर, विशेषतः महिलांवर, प्रमाणाबाहेर परिणाम करतो, ज्यांना संस्थात्मक लिंग नियम, शिक्षणातील अंतर आणि आर्थिक वंचितपणामुळे अडथळे येतात (Demirgüç-Kunt et al., 2018).

भारतामध्ये, हे अडथळे सांस्कृतिक श्रेणीबद्धता, साक्षरतेतील अंतर आणि लिंगआधारित भूमिका यांनी अजून वाढतात, ज्यामुळे महिलांचा आर्थिक क्रियाकलापांमधील सहभाग दुय्यम स्थितीत राहतो. वंचित लोकसंख्येला औपचारिक वित्तीय प्रणालीमध्ये आणण्यासाठी अनेक उपक्रम सुरू केले गेले असले तरी, लिंग-विशिष्ट आव्हाने सहसा समान प्रवेशात अडथळे आणतात.

सादर पेपर भारताच्या संदर्भात वित्तीय समावेशनाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो, प्रभावी धोरणे

आणि कार्यक्रम तयार करण्यात लिंग संवेदनशीलतेची भूमिका अधोरेखित करतो. हा अभ्यास ऐतिहासिक आव्हानांचे, धोरण हस्तक्षेप आणि महिलांच्या वित्तीय सक्षमीकरणात योगदान देणार्या नवोन्मेषी तळागाळातील उपायांची चौकशी करतो.

सैद्धांतिक चौकट

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, वित्तीय समावेशन अनेक सैद्धांतिक दृष्टिकोनांशी संबंधित आहे:

1. संरचनात्मक कार्यशीलता

संरचनात्मक-कार्यशील सिद्धांत सुचवतो की वित्तीय प्रणालींनी समाजात सामूहिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकात्मिकपणे कार्य करणे आवश्यक आहे. लिंग-संवेदनशील वित्तीय समावेशन व्यापक सामाजिक समता आणि विकासाच्या उद्दिष्टांशी संरेखित संधी निर्माण करते.

2. संघर्ष सिद्धांत

संघर्ष सिद्धांत वित्तीय प्रणालींना अभिजात अधिराज्याचे साधन म्हणून टीका करते, असमतोल कायम ठेवते. या दृष्टिकोनातून, स्त्रियांच्या वित्तीय वंचिततेचे प्रमाण नष्ट करणे आवश्यक आहे.

3. आंतरविरोध

क्रेंशॉचे (1989) आंतरविरोधाचे ढोबळ रूप अधोरेखित करते की आच्छादित सामाजिक ओळख (उदा., लिंग, वर्ग, जाती) वगळल्या जाण्याची गंभीरता वाढवते. भारतातील महिलांना, विशेषतः ग्रामीण किंवा वंचित समुदायांमधील, वित्तीय समावेशनात असे संमिश्र अडथळे येतात.

भारतात वित्तीय समावेशनाचा ऐतिहासिक संदर्भ

भारतात महिलांचा वित्तीय समावेश हा गेल्या काही वर्षांत एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा बनला आहे, कारण त्यांनी सामना केलेल्या दीर्घकालीन अडथळ्यांवर विचार करता ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतीय महिला औपचारिक वित्तीय सेवांमधून सामाजिक-सांस्कृतिक नियम, मर्यादित हालचाल आणि वित्तीय साक्षरतेच्या अभावामुळे मुख्यतः वगळल्या गेल्या होत्या. रिझर्व्ह बँक ऑफ रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) 2000 दशकाच्या सुरुवातीला वित्तीय समावेशनाला

विकासात्मक प्राधान्य म्हणून प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे प्रवेश सुधारण्यासाठी धोरणात्मक बदल झाला. परंतु 2014 मध्ये प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) च्या सुरुवातीपर्यंत लक्षणीय प्रगती झाली नाही. PMJDY चे उद्दिष्ट सर्वांसाठी बँकिंग प्रवेश प्रदान करणे होते, आणि 2023 पर्यंत, त्यात 56% हून अधिक खाती महिलांची होती, ज्यामुळे या उपक्रमाचा प्रभाव स्पष्ट झाला. तथापि, या उपाययोजनांमध्ये महिलांच्या विशिष्ट गरजा मुख्यतः दुर्लक्ष झाल्या, ज्यांना सामाजिक नियम आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे आणखी मर्यादा येतात. प्रगती होत असूनही, महिलांना अजूनही कमी डिजिटल साक्षरता आणि आर्थिक सहभाग दरांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या मुद्द्यांचे निराकरण करणे आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि भारतात व्यापक सामाजिक समानता साधण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

वित्तीय समावेशनातील लिंगाधारित आव्हाने

1. सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे

ग्रामीण भारतात, पारंपारिक लिंगाधारित भूमिकांमुळे महिलांच्या वित्तीय निर्णय घेण्याच्या शक्तीवर मर्यादा येतात. पितृसत्ताक नियमांनुसार, पुरुषांना मुख्य निर्णय घेणारे म्हणून मानले जाते, ज्यामुळे महिलांना घरगुती भूमिका देण्यात येतात. या सामाजिक संरचनांनी महिलांची स्वायत्तता आणि हालचाल मर्यादित केली आहे, ज्यामुळे त्यांना वित्तीय संस्थांकडे आणि सेवांकडे जाण्यासाठी अडथळे येतात. उदाहरणार्थ, सामाजिक अपेक्षा महिलांना बँक शाखांमध्ये एकट्याने प्रवास करण्यास निरुत्साहित करू शकतात, किंवा त्यांना बँक खाते उघडण्यासाठी पुरुष सदस्यांची परवानगी लागते. हे सांस्कृतिक अडथळे महिलांच्या आर्थिक अवलंबित्वाला कायम ठेवतात आणि त्यांच्या व्यक्तिगत वित्तीय व्यवस्थापनाची किंवा डिजिटल वित्तीय प्लॅटफॉर्मसह संलग्न होण्याच्या क्षमतेला अडथळा आणतात (Kabeer, 2005).

2. शैक्षणिक आणि डिजिटल साक्षरता

शैक्षणिक तफावतींमुळे महिलांच्या वित्तीय सेवांमध्ये सहभागी होण्याच्या क्षमतेवर मोठा परिणाम होतो. 2020 पर्यंत, भारतातील महिला साक्षरता दर 65.5% होता, तर पुरुषांचा 82% होता (World Bank, 2021). ही तफावत महिलांच्या औपचारिक वित्तीय प्रणालींना समजून घेण्याच्या आणि नेटवर्क करण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा आणते. कमी साक्षरता स्तरांमुळे महिलांना बँकिंग

प्रक्रियेचे, वित्तीय उत्पादने आणि डिजिटल तंत्रज्ञान समजणे आव्हानात्मक होते. ग्रामीण भागात, जेथे शैक्षणिक संसाधने अपुरी असतात, महिलांना आणखी अडथळे येतात. हे शैक्षणिक अडथळे महिलांना वित्तीय समावेशन उपक्रमांचा आणि तांत्रिक प्रगतीचा पूर्ण लाभ घेण्यात अडथळा आणतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक संधी मर्यादित होतात (Demirgüç-Kunt et al., 2018).

3. आर्थिक सहभाग

भारताच्या कार्यबलातील महिलांचा सहभाग जागतिक स्तरावर सर्वात कमी आहे, जो 24% आहे (ILO, 2021). या कमी सहभागाला सामाजिक अपेक्षा, न चुकता श्रम, आणि लिंग वेतन अंतर यांसारखे अनेक घटक कारणीभूत आहेत. महिला बहुधा अवैतनिक घरगुती कामात किंवा कमी वेतनाच्या अनौपचारिक नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेली असतात, ज्यात वित्तीय सुरक्षा किंवा फायदे मिळत नाहीत. ही आर्थिक उपेक्षा महिलांची वित्तीय स्वतंत्रता कमी करते, ज्यामुळे त्यांच्या बचत, गुंतवणूक किंवा कर्ज मिळविण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. याव्यतिरिक्त, कमी आर्थिक सहभाग दर महिलांच्या औपचारिक वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्याच्या क्षमतेला अडथळा आणतो, ज्यामुळे त्यांचे वित्तीय अपवर्जन आणि पुरुष सदस्यांवर अवलंबित्व कायम राहते (ILO, 2021).

भारतातील वित्तीय समावेशन आणि लिंग संवेदनशीलतेसाठीचे धोरणात्मक उपक्रम

1. प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY)

प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) हा 2014 मध्ये भारत सरकारने सुरु केलेला महत्त्वपूर्ण वित्तीय समावेशन कार्यक्रम आहे. याचा प्राथमिक उद्दिष्ट सर्व नागरिकांना, विशेषतः ग्रामीण आणि सेवांपासून वंचित क्षेत्रातील लोकांना, बचत खाती, परदेशी चलन हस्तांतरण, कर्ज, विमा, आणि निवृत्तिवेतन यांसारख्या वित्तीय सेवांचा प्रवेश प्रदान करणे आहे.

PMJDY ने भारतातील महिलांच्या वित्तीय समावेशनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडला आहे:

बचत खाती वाढवणे: योजनेने महिलांनी चालवलेल्या बँक खात्यांची संख्या लक्षणीय वाढवली आहे, ज्यामुळे त्यांना पैसे साठवण्यासाठी सुरक्षित ठिकाण आणि वित्तीय सेवांचा प्रवेश मिळतो.

वित्तीय साक्षरता: PMJDY मध्ये महिलांची वित्तीय साक्षरता सुधारण्यासाठी उपक्रमांचा समावेश आहे, ज्यामुळे त्यांना

वित्तीय उत्पादने आणि सेवांचा प्रभावीपणे वापर करण्यास मदत होते.

विमा आणि निवृत्तिवेतन फायदे: PMJDY च्या महिला लाभार्थींना विमा आणि निवृत्तिवेतन योजनांसाठी पात्र ठरवले जाते, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक सुरक्षा आणि मदत मिळते.

सक्षमीकरण: वित्तीय सेवांचा प्रवेश सुलभ करून, PMJDY महिलांना अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी, त्यांच्या वित्तीय व्यवस्थापनासाठी, आणि स्वतंत्र वित्तीय निर्णय घेण्यासाठी सशक्त करते.

2023 पर्यंत, जन धन खात्यापैकी 56% हून अधिक महिलांची खाती आहेत (वित्त मंत्रालय, 2023), ज्यामुळे योजनेचे लिंग समावेशक उद्दीष्ट स्पष्ट होते. एकंदरीत, PMJDY ने भारतातील लिंग समानता आणि महिलांच्या वित्तीय समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

2. स्वयंसाहाय्यता गट (SHGs)

राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (NABARD) द्वारे प्रोत्साहित केलेला SHG-बँक जोडणी कार्यक्रम, ग्रामीण महिलांना बचत करण्यासाठी आणि कर्ज मिळविण्यासाठी सक्षम करतो. SHGs महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सशक्त करतात आणि लिंग-संवेदनशील विकासास प्रोत्साहन देणारी सहकारी-चालित आधार प्रणाली तयार करतात.

प्रभाव

1. SHGs ने 2022-2023 मध्ये ₹50,000 कोटी कर्ज वाटप केले आहेत (RBI, 2023), ज्याचा मुख्यतः महिलांनी चालवलेल्या गटांना लाभ झाला आहे.
2. SHGs मध्ये सामील असलेल्या महिलांना सामान्यतः घरगुती आणि समुदाय पातळीवर निर्णय घेण्यात वाढलेला आत्मविश्वास आणि सहभाग अनुभवायला मिळतो (Kabeer, 2005).

3. डिजिटल इंडिया उपक्रम

डिजिटल वित्तीय सेवांनी महिलांसाठी प्रवेशाच्या तांत्रिक अडथळांवर मात करण्यासाठी क्रांतिकारी उपाय केले आहेत. आधार-सक्षम पेमेंट्स, मोबाइल बँकिंग आणि ग्रामीण भागातील लक्ष केंद्रित करणाऱ्या फिनटेक नवोन्मेषांसारख्या कार्यक्रमांनी महिलांना वित्तीय प्रणालींशी संलग्न होण्यासाठी संधी निर्माण केल्या आहेत.

वित्तीय समावेशन आणि लिंग सशक्तीकरणसंबंधी केस स्टडी

1. केरळमधील कुदुम्बश्री

कुदुम्बश्री, राज्य पातळीवरील SHG नेटवर्क, सूक्ष्मवित्त आणि क्षमता निर्माण याद्वारे महिलांच्या सशक्तीकरणार लक्ष केंद्रित करतो. हा कार्यक्रम महिलांना स्वयंपूर्ण व्यवसाय तयार करण्यास आणि आर्थिक क्रियाकलापांसाठी सूक्ष्मकर्ज मिळविण्यास सक्षम करतो.

निष्कर्ष

1. कुदुम्बश्री अंतर्गत महिलांनी चालवलेल्या सहकारी संस्था राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला लक्षणीय योगदान देत आहेत.
2. समाजशास्त्रीय परिणामांमध्ये स्थानिक शासनात महिलांचे वाढलेले प्रतिनिधित्व समाविष्ट आहे.
3. उज्ज्वला योजना आणि आर्थिक स्वतंत्रता
4. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना महिलांसाठी अनुदानित LPG जोडणीद्वारे आरोग्य आणि आर्थिक स्वायत्तता सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. लाभार्थींना बँक खाती असणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांचा औपचारिक वित्तीय परिसंस्थेत समावेश वाढतो.

महिलांच्या वित्तीय समावेशनासाठी शिफारसी

1. महिलांच्या शिक्षण कार्यक्रमात वित्तीय साक्षरता समाविष्ट करणे महिला-केंद्रित शिक्षण कार्यक्रमांत वित्तीय साक्षरता समाविष्ट केली पाहिजे. हे कार्यक्रम महिलांना बचत, कर्ज, आणि डिजिटल व्यवहारांबद्दल माहिती देतील. उदाहरणार्थ, महिलांना बँकेत खाते कसे उघडायचे, कर्ज कसे घ्यायचे, ऑनलाइन पैसे कसे पाठवायचे याबद्दल शिक्षण दिले जाईल. हे ज्ञान महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यात मदत करेल आणि त्यांचे आर्थिक निर्णय घेण्याचे कौशल्य वाढवेल.
2. लिंग-संवेदनशील तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे: फिनटेक उपायांनी महिलांच्या विशिष्ट गरजांवर लक्ष केंद्रित करावे. हे तंत्रज्ञान अशिक्षित किंवा कमी साक्षर वापरकर्त्यांसाठी सहज वापरण्यासारखे असावे. उदाहरणार्थ, तंत्रज्ञानातील अडचणी कमी करण्यासाठी आवाज आधारित प्रतिक्रिया आणि सहज समजण्यासारखे इंटरफेस तयार केले जावेत. यामुळे महिलांना डिजिटल वित्तीय सेवांचा वापर सोपा होईल आणि त्यांचा वित्तीय समावेश वाढेल.
3. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPPs) प्रोत्साहित करणे : सरकार, खाजगी क्षेत्र, आणि NGO यांच्यातील सहकार्याने महिलांसाठी विस्तारक्षम आणि टिकाऊ

वित्तीय उत्पादने तयार केली जाऊ शकतात ज्यांची गाव पातळीवर पोहोच आहे. उदाहरणार्थ, गावपातळीवर बँक शाखा, माइक्रोफायनान्स संस्था, आणि स्वयं-साहाय्यता गट यांच्या माध्यमातून महिलांना वित्तीय सेवांचा प्रवेश मिळवून दिला जाऊ शकतो. हे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवेल आणि त्यांचा वित्तीय समावेश वाढवेल.

4. स्थानिक हस्तक्षेप: वित्तीय सेवांचे क्षेत्र-विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांचा विचार करून सानुकूलन करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक प्रदेशाच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन, वित्तीय सेवांचा अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील महिलांसाठी विशेष वित्तीय उत्पादने विकसित करणे, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक सहभागाला प्रोत्साहन मिळेल.

निष्कर्ष

वित्तीय समावेशनाचा जेव्हा लिंग-संवेदनशील दृष्टिकोनातून विचार केला, तरच ते भारतातील व्यापक सामाजिक-आर्थिक बदलांना गती देऊ शकते. PMJDY आणि SHGs सारख्या उपक्रमांनी महत्त्वपूर्ण प्रगती दर्शवली असली तरी, पितृसत्ताक पद्धती आणि आर्थिक असमतोल यांचे मूळ असलेली संस्थात्मक आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

भारताला वित्तीय प्रणालीत समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि समाजाच्या सर्व स्तरांतील महिलांना सशक्त करण्यासाठी समुदाय-चालित दृष्टिकोनांचा अवलंब करून, आर्थिक समावेशनाची खात्री करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- ✦ Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics*. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- ✦ Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank.
- ✦ International Labour Organization (ILO). (2021). *World employment social outlook: Trends 2021*.
- ✦ Kabeer, N. (2005). *Is microfinance a 'magic bullet' for women's empowerment?* *Economic and Political Weekly*, 4709-4718.
- ✦ Ministry of Finance, Government of India. (2023). *Progress of PMJDY accounts as of March 2023*. Retrieved from <https://financialservices.gov.in>
- ✦ Reserve Bank of India (RBI). (2023). *Report on SHG-Bank linkage program 2022-2023*.
- ✦ World Bank. (2021). *Female literacy rate (% of females ages 15 and above) – India*.